

І.В.ТКАЧЕНКО*

НАУКОВО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ М.ГРУШЕВСЬКОГО ПІД НАГЛЯДОМ ОРГАНІВ ВЛАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1907–1914 рр.)

У статті на основі архівних матеріалів висвітлено особливості стосунків М.Грушевського з офіційними органами влади Російської імперії у 1907–1914 рр., їх ставлення до провадженної ним видавничої діяльності. Досліджено засоби, які використовувалися для протидії розповсюдженню редагованих М.Грушевським видань та зростанню їх впливу на українських землях у складі Російської імперії.

Російська революція 1905–1907 рр. дала поштовх активному розвитку україномовної преси в імперії. Нові правила про друк (1906 р.) не лише пом'якшили цензурний тиск на періодичні видання, але й дали можливість представникам українського національного руху публічно виступати з пропагандою своїх поглядів на шпальтах газет і журналів. Скористався такою можливістю і М.Грушевський, який переніс до Києва видання «Літературно-наукового вістника» (далі – «ЛНВ»), прагнучи насамперед зберегти всеукраїнський характер журналу і мати можливість поширювати ідеї українства на території Російської імперії.

Однак, хоча новий цензурний статут і тимчасові правила про періодичний і неперіодичний друк, видані в 1905–1906 рр., скасовували попередню цензуру, при цьому зберігалася можливість судових переслідувань і адміністративних покарань, утисків за порушення цензурних правил. Нагляд за їх виконанням було покладено на Головне управління у справах друку, створене рішенням міністра внутрішніх справ від 12 червня 1906 р. на основі тимчасових правил для неперіодичного друку, оголошених у наказі Сенату від 26 квітня 1906 р.

Одночасно з розширенням можливостей для розвитку української преси революція і період реакції після її завершення не тільки не звільнили періоду від адміністративного тиску, але й посилили його. Реакція, яка запанувала у країні після розпуску II Державної думи, дуже негативно вплинула на український рух. Уряд продовжував систематичний наступ на українство, поступово ліквідовуючи пом'якшення, здобуті внаслідок революції¹.

Цей тиск повною мірою відчули на собі видання М.Грушевського у Києві. Документи з фондів офіційних органів влади засвідчують, що поряд із такими очевидними заходами запобігання розповсюдженню редагованих М.Грушевським часописів, як штрафи чи арешт редакторів, найбільш ефективними і часто вживаними засобами були негласні репресії проти читачів і передплатників українських видань.

* Ткаченко Ігор Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору суспільних наук науково-організаційного відділу Президії НАН України.

¹ Сарнацький О. Адміністративні й цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій (1907–1910 рр.) // Укр. іст. журн. – 2005. – №6. – С.66.

Із метою нагляду за періодичною пресою, що виходила в Києві, було створено Київський тимчасовий комітет у справах друку, який, як і решта офіційних органів влади, упереджено ставився до видань М.Грушевського, уважаючи їх сепаратистськими та тенденційними стосовно влади. Документи цих органів свідчать, що ці видання завжди перебували під пильним наглядом чиновників, жандармерії й таємної поліції Російської імперії.

Тема взаємин М.Грушевського з офіційними органами влади опосередковано висвітлюється як у працях, присвячених особливостям жандармсько-поліційного устрою Російської імперії та адміністративно-судовим утискам проти української преси², так і у тих, що стосуються окремих моментів указаних взаємин. Так, наприклад, О.Музичук опубліковано протоколи допитів М.Грушевського, де згадуються сюжети його участі в українському громадському житті та його участь у «Літературно-науковому вістнику»³. Найкраще в історіографії проблеми представлено сюжети, присвячені взаєминам М.Грушевського з цензурою. Оскільки він був видавцем не лише «ЛНВ», а й народних тижневиків «Село» та «Засів», а ця ділянка суспільної праці була ключовою для нього в 1907–1914 рр., відповідні аспекти представлено чи не в усіх працях, присвячених цьому періоду життя відомого історика та громадсько-політичного діяча.

Так, зокрема, окремі моменти його взаємин з органами влади Російської імперії представлено у багатьох працях, що стосуються історії виходу «ЛНВ» у Києві (десятки публікацій, у тому числі і джерел). Серед них відзначимо дослідження С.Панькової, що стосуються його ролі у виданні «ЛНВ» та народного тижневика «Село»⁴, а також І.Ткаченка щодо конкретних питань стосунків М.Грушевського як видавця з цензурою та Київським тимчасовим комітетом у справах друку⁵. Роль і місце М.Грушевського та його київських видань висвітлено також у праці О.Сарнацького щодо утисків царизмом легальної української преси⁶. Аналогічні сюжети зустрічаються у спогадах учасників українського руху, зокрема Є.Чикаленка⁷ та Ю.Тищенка (Сірого), який згадував, «що проти “ЛНВ” мали зуб як офіційні, так і добровільні симпатички царського режиму, а М.Грушевський перебував під постійною загрозою арешту»⁸.

² Сарнацький О. Жандармський нагляд за українськими політичними партіями в Росії (1900–1907 рр.) // Історичний журнал. – 2006. – №1. – С.24–34; Щербак М. Жандармсько-поліцейська система в Україні на початку ХХ ст. // Там само. – 2004. – №8. – С.28–35.

³ Музичук О. Звинувачується в шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії М.С.Грушевського) // Архіви України. – 1991. – №5. – С.12–29.

⁴ Панькова С. «Літературно-науковий вістник» – рупор громадсько-політичної праці М.Грушевського // Київ і кияни: Мат. щоріч. наук.-практ. конф. – Вип.4. – К., 2005. – С.140–157; Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. – 2004. – №3/4; 2005. – №1.

⁵ Ткаченко І. Видавнича діяльність М.С.Грушевського в Києві (1907–1914) у документах Київського тимчасового комітету у справах друку // Бібліотечний вісник. – 2005. – №2. – С.39–42; М.Грушевський і цензура (1901–1914 роки) // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Вип.12. – С.207–214.

⁶ Сарнацький О. Адміністративні й цензурно-судові утиски... – С.66–72.

⁷ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917): У 2 т. – К., 2004. – Т.1. – 428 с.

⁸ Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей: Спогади. – К., 1997. – С.38.

У цілому велика кількість згадок і матеріалів, присвячених проблемі, засвідчує тісний взаємозв'язок української преси, що виходила в Російській імперії до Першої світової війни, з офіційними органами влади. Залучення нових архівних джерел дозволяє більш повно висвітлити як характер цієї взаємодії, так і особливості сприйняття державними структурами місця та ролі української преси й українського руху в їх повсякденній роботі. У даному випадку це матеріали, представлені у фондах Центрального державного історичного архіву України, м.Київ – 274 («Київське губернське жандармське управління»), 275 («Київське охоронне відділення»), 442 («Канцелярія Київського військового, подільського і волинського генерал-губернаторства. Секретна частина») та ін.

Головною адміністративною установою, що здійснювала нагляд за періодичною пресою, окрім комітету у справах друку, була канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора, яка застосовувала різноманітні засоби для боротьби проти українського руху та, відповідно, преси. До найдієвіших належали штрафи за порушення правил про періодичний друк у Російській імперії. Подібні матеріали представлено, зокрема, у циркулярах Головного управління у справах друку про накладення арешту, заборону видань та знищення газет, журналів і брошур, що видавалися в Петербурзі, Москві та Києві⁹, а також Київській, Подільській та Волинській губерніях, накладення штрафів та арешт редакторів газет за порушення обов'язкових постанов генерал-губернатора про друк¹⁰.

Арешти та штрафні санкції накладалися з обов'язковим дотриманням інструкцій та вимог відносно друку. Так, в одному з листів Головного управління у справах друку в Петербурзі прохало генерал-губернатора «запропонувати особам, що наглядають за почасовими виданнями, котрі виходять у межах дорученої Вам губернії, при накладенні ними арешту на той чи інший номер цих видань, повідомляти про це Головне управління у справах друку одночасно з Вашим розпорядженням про арешт, а також не зволікаючи повідомляти в управління про кожен випадок зняття арешту з видання за постановою судових установ»¹¹. У випадках «виникнення сумнівів стосовно вказаного предмету передавати примірники творів для отримання відгуків про них безпосередньо в комітети або інспекторам у справах друку за місцем виходу у світ кожного з них»¹². Таким чином, будь-який випадок адміністративного втручання у справи преси супроводжувався активним листуванням зацікавлених органів влади з цього приводу, і, відповідно, інформація про періодичні видання та застосовувані до них покарання збиралася різними управліннями й розповсюджувалася по всій території Російської імперії.

Штрафи як спосіб тиску на видання М.Грушевського застосовувалися по декілька разів на рік. В основному вони йшли від імені Київського тимчасового комітету у справах друку, інші – від імені губернатора або Головного

⁹ Центральный державный исторический архив Украины, м.Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.860. – Спр.30.

¹⁰ Там само. – Оп.857. – Спр.37.

¹¹ Там само. – Арк.11.

¹² Там само. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.50.

управління у справах друку в Петербурзі (дані про них містять циркуляри Головного управління у справах друку за різні роки)¹³. Велика кількість повідомлень на ім'я київського генерал-губернатора від інших адміністративних органів щодо видавничої діяльності М.Грушевського припадає на початок 1907 року, коли «ЛНВ» було перенесене зі Львова до Києва.

Так, наприклад, київському губернаторові В.Сухомлинову було циркулярно повідомлено, що за даними міністерства внутрішніх справ «малоросійський літератор М.Грушевський переніс видання редактованого ним журналу зі Львова до Києва з метою підняття агітації проти єдності малоросів із російським народом». Крім того, тут же повідомлялося, що «малоросійські сепаратисти, піддаючись ворожим впливам, спонукають польську партію виступати з вимогою відкрити в місцевому університеті кафедру для викладання національною мовою»¹⁴. Звичайно, що для адміністрації як «ЛНВ», так і М.Грушевський з їх «малоросійським сепаратизмом» були злом, з яким потрібно було боротися в будь-який спосіб.

Уже на початку січня 1907 р., тобто одразу після перенесення «ЛНВ» до Києва, місцеве охоронне відділення направило В.Сухомлинову секретне повідомлення, в якому давалася характеристика М.Грушевського і його діяльності у Києві за останні місяці 1906 р. Так, було вказано, що професор М.Грушевський «бере участь у малоросійській газеті “Рада” і є видавцем журналу “ЛНВ”»¹⁵. За даними цього документа, вихід «Ради» не було припинено на час воєнного стану в Києві, оскільки М.Грушевський повідомив, що напрям газети буде змінено. Щодо журналу повідомлялося, що «це видання [перша книжка котрого днями вийшла друком] має бути віднесене до числа вельми тенденційних, відтак його друк слід призупинити на час воєнного стану»¹⁶. Тираж першої книжки журналу за 1907 р. конфісковано не було, оскільки до моменту виходу відповідної постанови його вже відправили передплатникам у підросійській та підавстрійській Україні.

Таким чином, дії канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора спільно з іншими адміністративними органами й комітетами стали причиною виходу постанови губернатора від 24 січня 1907 р., в якій було зазначено, що В.Сухомлинов, розглянувши першу книжку «ЛНВ» («журналу на малоросійському наріччі») і зважаючи на його «шкідливе та тенденційне спрямування», постановив: видання призупинити¹⁷.

Не маючи можливості зовсім ліквідувати видання М.Грушевського, адміністрація часто застосовувала проти них штрафні санкції. З цією метою начальник краю В.Сухомлинов видав постанову, згідно з якою заборонялося публічно поширювати будь-які статті чи оголошення, які б спричинювали вороже ставлення до уряду; а також розповсюджувати твори, заарештовані у законному порядку¹⁸. Винні у цьому могли бути оштрафовані на суму

¹³ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.861. – Спр.318; Спр.324.

¹⁴ Там само. – Оп.857. – Спр.43. – Арк.3.

¹⁵ Там само. – Арк.5.

¹⁶ Там само. – Арк.6.

¹⁷ Там само. – Оп.860. – Спр.30. – Арк.32.

¹⁸ Сарнацький О. Адміністративні й цензурно-судові утиски... – С.67.

до 500 руб. або ув'язнені до трьох місяців. Дієвість цього документа засвідчує те, що численні штрафи й переслідування редакторів стали одними з головних причин припинення виходу тижневиків «Село» та «Засів».

Із канцелярії губернатора, таким чином, виходили циркуляри і постанови про накладення на редакторів видань грошових штрафів, конфіскацію окремих номерів журналів та газет, які розсилалися у цензурні комітети та губернські жандармські управління. Тому ж авторству належав секретний циркуляр про заборону видавати селянам народний тижневик «Село»¹⁹. Аналогічні дії застосовувалися також щодо наступника «Села» – селянського щотижневика «Засів». У документах канцелярії знаходимо декілька копій постанов губернатора про накладення грошових штрафів на ці видання (стягнення на «ЛНВ» накладалися цензурним комітетом), з яких дізнаємося, які саме публікації давали привід притягнути редактора до відповідальності або просто накласти штраф на часопис.

Майже всі документи канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора, в яких відображено видавничу діяльність М.Грушевського, складаються з циркулярів та постанов, спрямованих проти поширення його друкованих органів на території підросійської України. Зі змісту цих документів помітно, що протидія видавничій діяльності М.Грушевського в Києві з боку адміністрації відбувалася за активної участі різних структур, спільною метою яких була боротьба з проявами «малоросійського сепаратизму». Таким чином, київські видання М.Грушевського перебували під постійним і пильним наглядом, оскільки саме його вважали одним із головних ворогів «єдності» імперії та ідеологом українського руху.

Ще однією структурою, яка активно боролася з «українським сепаратизмом», була таємна поліція, так звана «охранка». Її відділення діяли в усіх губернських містах Російської імперії. Начальник київського охоронного відділення, сумнозвісний М.Кулябка, був фанатичним ворогом усього українського. Його ставлення до М.Грушевського було цілком прогнозованим – у своєму «Щоденнику» Є.Чикаленко писав, що, на думку М.Кулябки, М.Грушевському слід було «сидіти у Львові» та не втручатися у внутрішні російські справи²⁰. Своє ставлення до М.Грушевського цей чиновник переносив і на проваджену ним роботу.

Одним із головних завдань охоронного відділення був збір інформації про благонадійність осіб, яких перевіряла адміністрація, наприклад, видаючи посвідчення редакторів періодичних видань. Є документи, в яких давалася оцінка благонадійності співробітників тижневика «Село» і видавничій діяльності М.Грушевського у Києві²¹. Нерідко інформація збиралася для відповіді на запити установ інших губерній. Так, відомості про «напрямок» журналу «ЛНВ» та про його видавця М.Грушевського і редактора С.Веселовського є у повідомленні київського охоронного відділення на ім'я начальника херсонського губернського жандармського управління від

¹⁹ Циркуляр проти українського часопису // Діло (Львів). – 1910. – №148. – С.5.

²⁰ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – К., 2004. – Т.1. – С.63.

²¹ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.1986.

11 вересня 1909 р., в якому «ЛНВ» віднесено до «тенденційних і шкідливих» видань. Також вказувалося, що М.Грушевський – це лідер «малоросійських сепаратистів», а редактор журналу С.Веселовський – один із лідерів української студентської громади²². Київське охоронне відділення також було причетне до арешту членів цього об'єднання в 1911 р. Був заарештований і С.Веселовський, який після цього вже не міг виконувати обов'язки відповідального редактора «ЛНВ»²³.

Особливу активність співробітники охоранки проявляли при зборі відомостей про особливості видання народного тижневика «Село», який непокоїв адміністрацію своєю широкою популярністю серед українського селянства. Уже на початку 1910 р., тобто через чотири місяці після початку виходу видання у світ, київським охоронним відділенням було ініційовано перевірку, у результаті якої «виявилось», що дане видання «цілком вороже російським інтересам», являє собою «тенденційну вибірку матеріалів, мета яких – сіяти серед малоросів українофільські ідеї й збурювати вороже ставлення малоросійського селянства до великоросів». Виконавці перевірки, переконавшись у тому, що видання набуває чимраз більшої популярності, пропонували припинити його адміністративним порядком. Наголошувалося, що одним із провідних співробітників «Села» був сам М.Грушевський – «ворог №1» російських інтересів в Україні²⁴. Серед документів охоранки зустрічаються окремі примірники «Села»²⁵, які супроводжуються пояснювальними записками агентів, де доводиться необхідність якнайшвидшого припинення виходу цього видання²⁶, що й сталося в лютому 1911 р. Також є відомості про накладення штрафів на газети «Село» та «Засів»²⁷.

Частина свідчень, зібраних філією охоронного відділення в Києві щодо видавничої діяльності М.Грушевського і його київських видань, потрапила у 1914 р. до матеріалів слідчої справи відомого громадсько-політичного діяча. Серед них – доповідна записка начальника київського охоронного відділення від 8 липня 1908 р., в якій М.Грушевського було названо «націоналістом-українцем», «лідером українофільської партії» і «видавцем малоросійської літератури»²⁸. Фактично, з погляду цієї структури (та й усєї адміністрації) політична й видавнича діяльність М.Грушевського не розділялися. Наслідком цього стали переслідування як його самого, так і його часописів та їх співробітників за явні чи уявні порушення правил про друк у Російській імперії.

Відомості про видання М.Грушевського збиралися не лише Київським тимчасовим комітетом у справах друку й охоронним відділенням. Інші офіційні установи в українських губерніях Російської імперії часто направляли запити щодо тих видань, які надходили до поштових відділень чи передплатникам тієї чи іншої губернії. Це стосувалося, насамперед, тижневиків

²² ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.1793. – Арк.25.

²³ Там само. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2847. – Арк.3.

²⁴ Там само. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.1986. – Арк.105–115.

²⁵ Там само. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.228. – Арк.463.

²⁶ Там само. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.2529. – Арк.108.

²⁷ Там само. – Спр.2463. – Арк.2.

²⁸ Там само. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3320. – Арк.173 зв.

«Село» та «Засів», які користувалися популярністю в українських селян, а тому в адміністративному порядку часто не допускалися до передплатників. Так, маємо свідчення про присилку окремих екземплярів тижневика «Село» у документах Харківського губернського жандармського управління. Повідомлялося, що отримавши екземпляр газети, до Київського тимчасового комітету у справах друку було послано запит про «напрямок видання», і що з ним робити надалі²⁹.

Особливо небажаним із погляду офіційних осіб було надходження «Села» народним учителям. Із цього приводу мало місце листування управління попечителя Київського навчального округу з директором народних училищ Полтавської губернії щодо напрямку газети «Село», яка, на думку сторін, відповідала меті «українофілів», а отже, пропонувалося заборонити народним учителям передплачувати це видання³⁰.

Що ж до наступника «Села» – тижневика «Засів», то стосовно нього застосовувалася практика затримання на пошті, про що свідчив циркуляр начальника Київського поштово-телеграфного округу до начальників волосних управлінь – не допускати «Засів» до передплатників-селян³¹. Циркуляр було розіслано 23 лютого 1912 р., його ефективність засвідчував той факт, що «Засів», основну аудиторію якого становили саме читачі-селяни, існував після цього менше, ніж півроку.

Постійний контроль над українським життям в усіх його проявах, який був одним із головних аспектів у роботі офіційних органів влади, знаходить своє відображення у документах установ, які своєю діяльністю намагалися протидіяти українському національному руху та розвитку і поширенню національної періодики. Як ідеться в одному документі, із 1905 р. «український сепаратистський рух» ішов повільним, але тривким кроком, провадячи «українські тенденції» у легальних формах. І, як результат, – постійна протидія діяльності М.Грушевського з боку різних державних органів, які намагалися придушити цей культурницький рух, оскільки «тривала відсутність тиску на український рух із боку адміністрації призвела до того, що суспільство не лише розділилося на два табори, але і вступило у відверту та небезпечну для держави боротьбу»³².

Значний інтерес представляє секретне повідомлення Головному управлінню у справах друку, де зазначалося, що «український рух являє собою загрозу єдності імперії». Не маючи змоги прямо впливати на внутрішню політику, цей рух провадить свої ідеї через пресу. Серед найбільш «небезпечних» згадувалися видання М.Грушевського, стосовно яких пропонувалося вживати методи адміністративного тиску з метою послаблення «українського сепаратизму». Розмірковуючи над проблемою «пропаганди українофільських ідей» через пресу, автор повідомлення особливу увагу приділяв питанню «боротьби з культурно-національною відокремленістю

²⁹ Там само. – Ф.705. – Оп.2. – Спр.78. – Арк.1–3.

³⁰ Там само. – Ф.707. – Оп.229. – Спр.1262. – Арк.30–40.

³¹ Там само. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.1344. – Арк.21.

³² Там само. – Ф.442. – Оп.857. – Спр.43. – Арк.4.

малоросів», зазначаючи, що «вона за чинного законодавства представляється доволі складно, оскільки форми її в переважній більшості випадків такі, що немає можливості застосувати п.6 ст.129 Крим[інального] ул[оження]. Я думаю – пише у 7 кн. “Літературно-наукового вістника” глава теперішніх українофілов М.Грушевський (стор.138) – за сучасних умов українська громадськість Росії (я маю на увазі її свідому національну частину) повинна дотримуватися тактики поляків того нещодавнього часу, коли їх, не забороняючи польського слова, відсторонили з цим польським словом від усіх публічних, офіційних сфер життя наскільки могли поширитися заборонні заходи держави. Вони не марнували багато енергії на протести та демонстрації, не проштовхувалися вперед, не нав’язували своєї участі в російських наукових та інших сферах, а всі свої сили спрямовували до того, щоби поряд із казенним обрусительським життям, яке нав’язувала їм держава, розвивати своє національне польське життя та якомога повнішим чином обслуговувати ним культурні потреби свого суспільства, щоби у цьому своєму національно-культурному житті зосередити всі свої культурні сили та якнайменше давати з них для зміцнення тієї обрусительської культури, що нею держава прагнула придушити й знецінити їхню національну культуру.

Ось коротко програма “українського” культурно-національного відособлення, і цю програму послідовно проводять тепер українофіли як у житті, так і у друці. Не говорячи про те, що реалізація цієї програми призвела б до небажаного національного розколу в російському народі, утіленню її необхідно також перешкоджати ще й тому, що культурно-національне відособлення в очах українофілів є не кінцевою метою, а сходинкою до політичного відособлення, до створення “самостійної України” від Карпат до Чорного моря й Кавказу. З огляду на це бажаний закон, за допомогою якого було б можливо стримувати пропаганду у друці національно-культурного відособлення. Придивляючись до форм і способів цієї пропаганди [...] неможливо не завважити, що одним із найчастіше вживаних, і, очевидно, успішних способів є насмішки над Росією та росіянами, над загальноросійським патріотизмом, виставлення Росії та всього російського у комічному та непривабливому світлі. Мета таких прийомів – принизити Росію та все російське з тим, щоби відвернути від них симпатії читачів, залучивши ці симпатії на бік ідеалізованої України та “українства”»³³.

Така велика цитата з документа яскраво виявляє, які саме аспекти українського суспільного життя викликали найбільшу протидію адміністрації. Представлений документ є одним із багатьох подібних, які циркулювали у владних структурах Російської імперії та, відповідно, слугували керівництвом до дії не лише в Петербурзі чи Києві, але й на місцях, де небезпеці «української гідри» надавалося вкрай більше значення, ніж у столиці. Особливо цю боротьбу відчувало на собі українське селянство та нечисленна проукраїнська інтелігенція з числа священиків та учителів, які становили більшість передплатників українських видань, у тому числі тих, що видавалися М.Грушевським.

³³ ЦДІАК України. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.39–40.

Із представлених матеріалів очевидно, що російський уряд підозрював М.Грушевського у тому, що він був «австрійським агентом», а його діяльність, природно, уважалася шкідливою для Російської імперії та була предметом інтересу не лише цензури чи канцелярії губернатора, які й мали займатися нею з адміністративного погляду, але й міністерства внутрішніх справ. Таким чином, ще одним органом, який приділив М.Грушевському і його діяльності посилену увагу, було Київське губернське жандармське управління (далі – КГЖУ), підпорядковане департаменту поліції вказаного відомства. Управління здійснювало поліційно-адміністративні функції – наглядало за «політично неблагонадійними особами», провадило розшук політичних злочинців, здійснювало арешти тощо.

М.Грушевський привернув увагу КГЖУ задовго до перенесення його видавничої діяльності в Київ. В огляді департаменту поліції про український рух³⁴ стверджувалося, що «українофіли» мали достатньо сил для агітації та полеміки, «особливо багато стало літературних працівників, що пропагують автономію України, після 17 жовтня 1905 р., коли на підмогу «знесиленим реакцією» російським українцям рушили їх соратники з Галичини на чолі з Михайлом Грушевським»³⁵. Департамент робив висновок, що М.Грушевський є «лідером українофілів», який намагається перенесенням своєї видавничої діяльності утвердити їх позиції в Російській імперії. Головним, на що звертало увагу відомство, було те, що «українофільські ідеї» поширювалися безперешкодно, чого, мовляв, і домагалися керівники «українофільського руху»³⁶.

Оскільки наприкінці 1914 р. в Києві жандарми заарештували М.Грушевського, у зв'язку з чим провадилося слідство й відповідний збір матеріалів, у фондах КГЖУ відкрито декілька пов'язаних із цим справ, у тому числі про арешт³⁷, в якій знаходимо циркуляри про взяття під варту, листування жандармських установ про хід розслідування справи, відправку вченого у заслання. Велика кількість документів пов'язана з видавничими аспектами, а саме агентурні дані про діяльність М.Грушевського з 1903 р., списки видань, вилучених при обшуках у його помешканні, ділове і приватне листування, а також фінансова й облікова документація редакції та контори «ЛНВ». Велику інформаційну цінність мають протоколи допитів М.Грушевського, оскільки вони є його власним викладом політичної і видавничої діяльності у 1907–1914 рр.³⁸

Після арешту (30 листопада 1914 р.) тривало слідство. У відповідних протоколах М.Грушевський дещо применшив своє значення у житті українського громадянства, сподіваючись на пом'якшення вироку³⁹. Протоколи велися з 29 листопада 1914 р. до 8 лютого 1915 р., усього їх налічується вісім. Даючи свідчення про свою діяльність і перебування у Києві, М.Грушевський

³⁴ Там само. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2792.

³⁵ Там само. – Арк.44–45.

³⁶ Там само. – Арк.71.

³⁷ Там само. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3320.

³⁸ Музичук О. Звинувачується в шпигунстві... – С.12–29.

³⁹ Там само. – С.12.

зазначив, що він брав безпосередню участь у переведенні «ЛНВ» до Києва, вів переговори з друкарнями, часто відвідував цензуру зі своїми статтями. Концепція журналу була сформульована ним у такий спосіб: «Журнал намагався освітлювати українські питання незалежно від партійної належності, даючи місце навіть статтям протилежним за партійним напрямком; у ньому працювали і працюють люди самих різних напрямів»⁴⁰. У протоколах М.Грушевський часто цитував власні публіцистичні статті, опубліковані на шпальтах «ЛНВ». Це – збірник «Наша політика», в якому було надруковано статті М.Грушевського, що побачили світ у журналі в 1910–1911 рр., де він критикував галичан за угодовство і проавстрійський курс.

Доводячи, що він не був прихильником Австро-Угорщини, М.Грушевський указував, що його видання в Києві завжди провадили федералістський напрям⁴¹. Також він зазначав, що ніколи не сповідував проавстрійську орієнтацію у зовнішній політиці. Апелюючи до того, що в останні роки він жив більше у Києві, ніж у Львові, М.Грушевський наголошував, що він не втручався у роботу оглядачів австрійського життя у «ЛНВ», які без його нагляду вели хроніку видання⁴².

У свідченнях М.Грушевського часто фігурують співробітники «ЛНВ», яких він брав на роботу у своїх виданнях, і які викликали підозри в російській жандармерії. Так, він називав прізвища П.Лаврова (Ю.Тищенко), І.Лизанівського та М.Залізняка. Саме ці люди цікавили жандармів, оскільки перебували в розшуку за свою «сепаратистську діяльність» (М.Залізняк був лідером СВУ; жандарми хотіли підвести М.Грушевського під діяльність СВУ, таким чином звинувативши його у «державній зраді»).

Ці пояснення М.Грушевський змушений був давати на підставі нотаток у його власному щоденнику за другу половину 1910–1914 рр., оригінал якого не зберігся, потрапивши до рук російської жандармерії. Оскільки тут містилося багато інформації, яка могла скомпрометувати заарештованого, М.Грушевський намагався уникати прямих відповідей на поставлені питання щодо справжніх мотивів його політичної, публіцистичної та видавничої діяльності. Протоколи його допитів містять відповіді, з яких можна зробити висновок, що адміністрацію та уряд цікавили обставини перенесення «ЛНВ» зі Львова до Києва й мотиви, якими керувався при цьому М.Грушевський.

Підстави для звинувачень у «сепаратизмі» підкріплювалися численними повідомленнями з приводу «антиросійської діяльності» М.Грушевського. Так, саме його постійно називали «теоретиком українства» і «вождем українського руху», який основну свою діяльність провадив через власний літературний орган – «ЛНВ», перенесений до Києва з метою «сіяти вороже ставлення малоросів до великоросів»⁴³. Його арешт обумовлювався початком Першої світової війни, оскільки «культивованій австрійським урядом у Галичині

⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3321. – Арк.4 зв.

⁴¹ Музичук О. Звинувачується в шпигунстві... – С.16.

⁴² Там само. – С.18.

⁴³ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3322. – Арк.19–22.

український рух» звідти перекидався в Росію, а саме на цей «рух» Австрія й Німеччина покладали «великі сподівання у війні»⁴⁴. Як видно зі справи про арешт і протоколів допиту, при обшуку в помешканні М.Грушевського було конфісковано величезне листування українською мовою, на підставі якого й було пред'явлено частину звинувачень, а також продовжено термін арешту з огляду на необхідність детального вивчення матеріалів.

На основі конфіскованого представники департаменту поліції зробили ряд висновків, які виставляли М.Грушевського як «лідера українського руху», політичного діяча та видавця української періодики. Остання, на думку влади, мала незначний попит серед українських селян та робітників⁴⁵. Головним осередком, через який М.Грушевський провадив свою діяльність, уважався «ЛНВ», що його поліція сприймала як провідний друкований орган «українофілів». Самого М.Грушевського було визначено як редактора і видавця головного зв'язкового органу між галицькими та підросійськими «українофілами» – літературного часопису «ЛНВ»⁴⁶.

До матеріалів слідства долучене також повідомлення департаменту поліції на ім'я київського губернатора про видання «ЛНВ» у Києві від 23 листопада 1913 р., в якому вказувалося, що це – «щомісячний часопис літератури, науки й народного життя. Найстаріший з українських журналів, що видається за участі гуртка осіб, близьких до української національно-демократичної партії, а декотрі, як М.Грушевський, стоять навіть на чолі їй». Головним гаслом журналу вважалася розробка питань з усіх галузей народного життя, розвиток національної самосвідомості в українській інтелігенції, згуртування її для досягнення мети «українофілів». Відзначалося, що завдяки високій передплатній ціні та серйозному викладу журнал недоступний навіть для широких кіл інтелігенції⁴⁷.

Попри наголос на начебто незначну популярність «ЛНВ» під проводом М.Грушевського, в одному з повідомлень із матеріалів справи про його арешт зазначалося, що «від періоду безладів 1905 р. з'явилися вимоги про визнання “самостійності” малоросійської мови, що її по-іншому називають українською. Головним вождем українського руху в Росії є Михайло Грушевський, котрий кілька років був професором історії у Львівському університеті, де викладав цей предмет українською мовою. Він – учень і продовжувач професора Драгоманова – творця українофільського руху в Росії. З Австрії Михайло Грушевський переніс свою діяльність щодо розвитку мазепинських прагнень у Київ, де взяв на себе видання українофільського опозиційного журналу “Літературно-науковий вістник”»⁴⁸. Таким чином, журнал, на думку жандармів, був «рупором українофільського руху» в Російській імперії, який своєю спрямованістю, визначеною М.Грушевським як його керманічем, становив загрозу «єдності» держави.

⁴⁴ Там само. – Спр.3320. – Арк.49.

⁴⁵ Там само. – Арк.173 зв.

⁴⁶ Там само. – Арк.222.

⁴⁷ Там само. – Спр.3322. – Арк.23.

⁴⁸ Там само. – Спр.3320. – Арк.172.

Про те, що М.Грушевський і його видавнича діяльність перебували під постійним наглядом царської адміністрації, свідчить спільне повідомлення департаменту поліції та охоронних відділень різних губерній Російської імперії від 18 січня 1914 р., в якому йшлося про те, що «малоросійський літератор» М.Грушевський був видавцем місцевого київського журналу «ЛНВ», який генерал-губернатор змушений був призупинити на початку 1907 р. через його «шкідливий і тенденційний характер»⁴⁹. Далі у записці говорилося, що М.Грушевський часто приїздив до Києва, привозячи велику кількість нелегальної літератури, а його діяльність не обмежувалася участю лише у «ЛНВ» – він був постійним співробітником тижневої газети «Село», опозиційний напрям якої звернув на себе увагу поліції⁵⁰. У цьому ж документі згадано керуючого справами М.Грушевського в Києві – Ю.Тищенка, «якогось молодого чоловіка, який говорить малоросійською мовою, і, очевидно, є управляючим його будинку».

Тут же, під датою 26 січня 1913 р., М.Грушевського визнано-таки видавцем «ЛНВ» і колишнім професором Київського університету⁵¹. Він же подається як «глава українофільського руху, який надає притулок мазепинцям і терористам» – М.Залізняку, П.Лаврову (Ю.Тищенку), тобто співробітникам київських видань⁵².

Щоб краще зрозуміти мотиви вчинків каральних органів, направлених на протидію громадській і видавничій діяльності відомого історика, слід мати на увазі, що з погляду адміністрації саме «М.Грушевський є тут (у Києві – *І.Т.*) головною ланкою, котра з'єднує галицьких мазепинців із російськими. [...] І щоби полегшити це з'єднання Грушевський частково переніс свою діяльність у Київ, де відкрив філію “Наукового товариства імені Шевченка”, так зване “Наукове товариство”, перевів туди видавництво й редакцію “Л.Н. вістника”, відкрив у Києві дві українські книгарні (по Великій Володимирській, №28 і по Фундуклеївській)»⁵³. Тобто, уся видавнича робота М.Грушевського сприймалася як така, що має за мету «відокремлення малоросів», і отже, працює на піддрив «єдності» російської держави.

Наведені факти засвідчують, що видавнича діяльність М.Грушевського в Києві в 1907–1914 рр. була достатньо докладно відома російській владі. Матеріали таємного нагляду за видавничою активністю М.Грушевського, що розпочався відразу після перенесення «ЛНВ» до Києва, було відображено у документах слідства, за мотивами якого відомого історика адміністративним порядком вислали з Києва⁵⁴. Документи урядових установ відображають ставлення до самого М.Грушевського, «ЛНВ», «Села» та «Засіву» місцевої адміністрації, яка, керуючись положенням про «небезпеку українського руху» в будь-яких його формах, намагалася перешкоджати нормальному існуванню зазначених видань.

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3320. – Арк.173.

⁵⁰ Там само. – Арк.174.

⁵¹ Там само. – Арк.174 зв.

⁵² Там само. – Арк.223 зв.

⁵³ Там само. – Арк.222.

⁵⁴ Там само. – Арк.265.

Різноманітність представлених діловодних документів (цензурних установ, таємної поліції, канцелярії київського, волинського та подільського генерал-губернатора, київського та інших жандармських управлінь), таким чином, містять розгорнуту характеристику видавничої діяльності М.Грушевського в Києві, подаючи докладні відомості про умови та обставини виходу «Літературно-наукового вістника» у 1907–1914 рр., форми впливу адміністрації на редакції народних тижневиків «Село» та «Засів», а також сюжети, пов'язані з протидією поширенню впливу цих видань на всю територію підросійської України.

The specialties of relations between M.Hrushevs'kyi and official governing bodies of Russian empire in 1907–1914, their attitude to his publishing activity were given in the article with a help of archival materials. The methods which were used to oppose spreading of editions edited by him and growing of their influence in the Ukrainian lands under Russian empire were explored.

